

Ο ναός του
Αγίου Νικολάου
στο Καμπινάρι Πλάτσας

The Church of
Hagios Nicholaos
at Kampinari, Platsa

Ο ναός του
Αγίου Νικολάου
στο Καμπινάρι Πλάτσας

The Church of
Hagios Nicholas
at Kampinari, Platsa

04	Γενική περιγραφή ναού. Οικοδομικές φάσεις General description of the church. Building phases
08	Τοιχογραφίες Wall paintings
20	Γλυπτός διάκοσμος Sculpted decoration
24	Μελέτη και εκτέλεση έργου Study and Implementation of the Project
26	Εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου Works carried out in the framework of the project
28	Εργασίες αποκατάστασης και εξυγίανσης της θολοδομίας Works on restoring and consolidating the masonry of the dome
30	Εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών και γλυπτού διακόσμου Procedures in the conservation of the wall paintings and sculpted decoration
32	Λοιπές εργασίες Other interventions
34	Βιβλιογραφία Bibliography
36	Συντελεστές του έργου Contributors to the project

Ο ναός του **Αγίου Νικολάου** στο Καμπινάρι Πλάτσας

The Church of **Hagios Nicholas** at Kampinari, Platsa

Ο ναός του Αγίου Νικολάου, στη θέση Καμπινάρι, δεσπόζει σ' ένα πλάτωμα έξω από τον οικισμό Πλάτσα της Μεσσηνιακής Μάνης, δυτικά του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί από τη μεσσηνιακή στη λακωνική Μάνη. Ο ναός έχει σήμερα τη μορφή τρίκλιτης βασιλικής με τρούλο χωρίς νάρθηκα. Αύλειος χώρος με περίβολο διαμορφώνεται στα δυτικά του, στη βορειοδυτική γωνία του οποίου υπάρχει μικρό, ισόγειο, μονόχωρο κτήριο από αργολιθοδομή, πιθανότατα του 19ου αι. Στα νότια και νοτιοδυτικά διαμορφώνεται δεύτερος περίβολος. Στο μνημείο αναγνωρίζονται δύο κύριες οικοδομικές φάσεις:

Ο ναός της πρώτης φάσης ήταν μια τρίκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική με τρεις, περίπου ισομεγέθεις, αψίδες στα ανατολικά και ισοπλατή νάρθηκα στα δυτικά, η κάλυψη του οποίου φαίνεται ότι γινόταν με μια εγκάρσια διατεταγμένη ημικυλινδρική καμάρα. Σήμερα από τον νάρθηκα σώζεται τμήμα του βόρειου και νότιου τοίχου πέρα από τη δυτική πλευρά του ναού, όπως και η γένεση της ημικυλινδρικής καμάρας. Η τοιχοποιία της φάσης αυτής αποτελείται από μεγάλους λαξευτούς ορθογωνισμένους πωρόλιθους, κατά το ισόδομο σύστημα, οι οποίοι προέρχονται από το γειτονικό λατομείο στα νότια και νοτιοανατολικά του ναού. Για τη χρονολόγηση της α' φάσης του μνημείου έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Στην πιο πρόσφατη βιβλιογραφία υποστηρίχθηκε ότι πρόκειται για ένα ερειπωμένο άγνωστης χρήσης ρωμαϊκό οικοδόμημα, του 2ου-3ου αι., το οποίο μετατράπηκε σε εκκλησία γύρω στον 9ο αι., με την προσθήκη τριών αψίδων στα ανατολικά και ενός διαχωριστικού τοίχου μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού. Σύμφωνα με την παραπάνω άποψη, η μετασκευή αυτή εντάχθηκε στο πλαίσιο των συντονισμένων προσπαθειών της κεντρικής διοίκησης για αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο, μετά την επανίδρυση της Σπάρτης γύρω στο 805 μ.Χ.

Η επόμενη κύρια οικοδομική φάση, κατά την οποία ανακατασκευάστηκε μεγάλο τμήμα της θολοδομίας και προστέθηκε τρούλος, συνδέεται με την ανακαίνιση του ναού από τον Κωνσταντίνο Σπάνη, *τζαούσιο του δρόγγου των Μελιγκών* (στρατιωτικό διοικητή της μανιάτικης χερσονήσου) και τη σύζυγό του Μαρία το 1337/38, όπως αναφέρεται στη μεγαλογράμματη κτητορική επιγραφή που περιτρέχει το κεντρικό κλίτος. Ο τρούλος στην αρχική του μορφή ήταν οκτάπλευρος με καμπυλόγραμμο γείσο. Η τοιχοποιία της φάσης αυτής αποτελείται από μικρότερους λαξευτούς λίθους με τεμάχια πλίνθων στους οριζόντιους και στους κατακόρυφους αρμούς.

Ο ναός του αγίου Νικολάου πριν από τις εργασίες αποκατάστασης
The church of Hagios Nicholaos before restoration

The church of Hagios Nicholaos is located at Kampinari, a flat area lying at the countryside of Platsa village, in Messinian Mani, at the west side of the rural road leading to Laconian Mani. In its present state the church is a domed three-aisled basilica. A court with a precinct wall lies to its west, with a small, single-storey building of rubble masonry at the northwest corner, dated probably to the nineteenth century. There is a second enclosure wall to the south and southwest side. Two main building phases can be distinguished in the monument:

The church of the first phase was a three-aisled barrel-vaulted basilica, with three apses of almost equal size at the east and a narthex at the west side, presumably roofed by a transverse semicircular barrel-vault. Part of the north and the south wall of the narthex survive, projecting beyond the west facade of the church, as well as the springing of the vault. The masonry of this phase is in the *opus isodomum*, with huge ashlar blocks of poros stones from the nearby quarry, extended to the south and southeast of the monument. The date of the first phase is still under discussion. Recently it has been argued that it was probably a ruined Roman edifice of unknown use (of 2nd or 3rd c. AD), which was turned into a christian church around the 9th century, with the addition of three apses at the east end and a wall separating the narthex from the naos. According to this view, this alteration was carried out in the framework of coordinated efforts of the central administration to reinstate Byzantine sovereignty in the Peloponnese, after the re-founding of Sparta in AD 805.

The next main building phase is linked with the renovation of the church by Constantinos Spanes, *tzaousios of the Drongos of Melingoi* (military governor of the Mani Peninsula) and his wife Maria, in 1337/38, as recorded in the majuscule donor inscription that runs round the central aisle. A large part of the vault was reconstructed at that time and the dome was added, initially eight-sided with a curving cornice. The masonry of this phase consists of smaller dressed stones with pieces of bricks in the horizontal and vertical joins.

Ακολούθησαν μικρότερης κλίμακας επεμβάσεις που ανάγονται στην πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο. Προκειμένου να στηριχθεί καλύτερα ο τρούλος και να ενισχυθεί περαιτέρω η στατική επάρκεια του ναού κατασκευάστηκε στο κεντρικό κλίτος ισχυρό σφενδόνιο που βαίνει επί παραστάδων, ενώ παράλληλα υψώθηκε τοίχος επάνω από το κτιστό τέμπλο που φέρει ένα τοξωτό και ένα τετράγωνο άνοιγμα πάνω από την Ωραία Πύλη. Είναι βέβαιο ότι οι μετασκευές αυτές πραγματοποιήθηκαν μετά την ανακαίνιση του ναού από τον Κωνσταντίνο Σπανή, εφόσον κάλυψαν τμήματα από τη μεγάλη αφιερωματική επιγραφή του κεντρικού κλίτους και τις τοιχογραφίες. Η κυλινδρική καμάρα του βόρειου κλίτους ανακατασκευάστηκε μετά από κατάρρευση και κατά την ανακατασκευή χρησιμοποιήθηκε οικοδομικό υλικό της πεσμένης καμάρας. Μάλιστα, σε ορισμένους θολίτες διακρίνονται σπαράγματα από τον κατεστραμμένο ζωγραφικό διάκοσμο. Τέλος, πάνω από την είσοδο του νότιου κλίτους υψώθηκε, πιθανώς κατά τον 18ο αι., ένα μονόλοβο, τοξωτό κωδωνοστάσιο.

Η εμφάνιση του ναού εξωτερικά, με τα λιγοστά ανοίγματα και τον περιορισμένο κεραμοπλαστικό διάκοσμο, είναι αυστηρή, βαριά και απέριτη. Όμοια εντύπωση χαρακτηρίζει και το εσωτερικό του. Τα τρία κλίτη χωρίζονται μεταξύ τους με χονδρούς τοίχους και επικοινωνούν μέσω τριών χαμηλών ορθογώνιων ανοιγμάτων.

Δυτική όψη. Πριν από τις εργασίες
West facade. Before restoration

Νότια όψη. Πριν από τις εργασίες
South facade. Before restoration

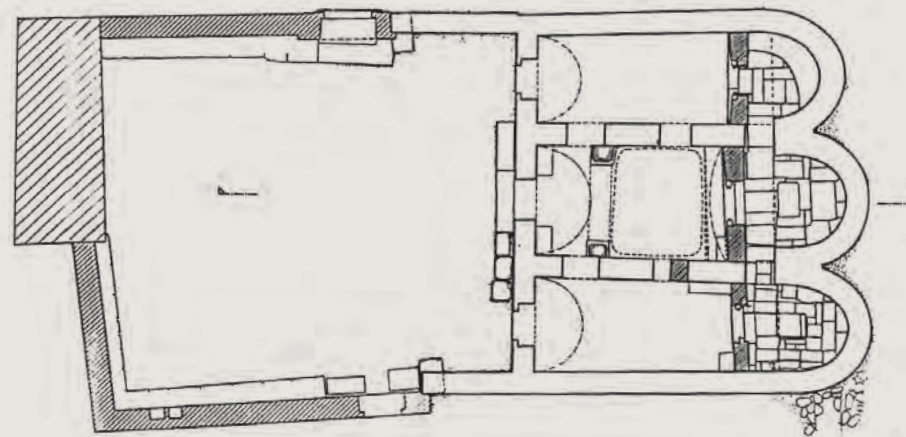

Δυτική όψη. Μετά τις εργασίες
West facade. After restoration

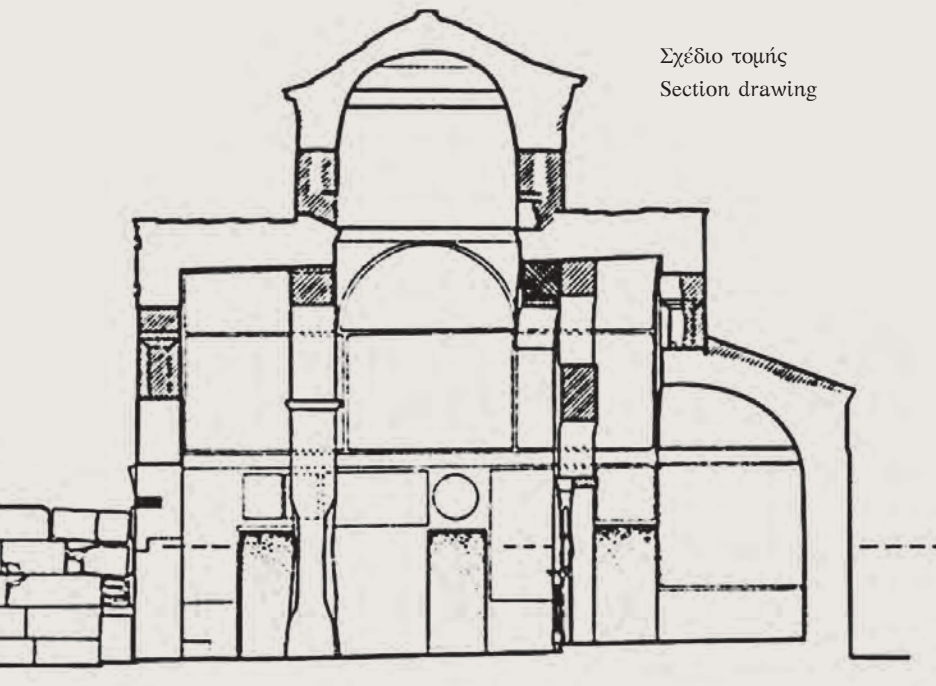
Νότια όψη. Μετά τις εργασίες
South facade. After restoration

Minor interventions followed, dated to the early years of the Post-Byzantine period. In order to support more effectively the dome and to reinforce the static adequacy of the church, a strong reinforcing arch (sphenonion) upon piers was constructed in the nave and a wall was erected above the built templon screen, with an arched and a square opening above the Holy Door. It is certain that these interventions were carried out after the renovation of the church by Constantinos Spanes, since they covered parts of the large dedicatory inscription in the nave and the wall-paintings. The vault of the north aisle collapsed in uncertain time and was reconstructed with the same building material. Indeed, fragments of the destroyed painted decoration can be seen on some voussoirs. Last, a single-lobed, arched belfry was built above the entrance of the south aisle, possibly in the eighteenth century.

The external facade of the church, with the few openings and the limited decorative brickwork, is austere and plain. Its interior creates the same impression. The three aisles are separated by thick walls and communicate through three low rectangular openings.

Κάτοψη
Ground floor plan

Σχέδιο τομής
Section drawing

Ιδιαίτερα αξιόλογος είναι ο ζωγραφικός διάκοσμος του μνημείου, ο οποίος διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση στο κεντρικό και νότιο κλίτος, ενώ στο βόρειο σώζεται πιο αποσπασματικά. Οι χονδροί τοίχοι που χωρίζουν τα τρία κλίτη διασπούν το εικονογραφικό πρόγραμμα σε τρεις επιμέρους ενότητες:

Στο κεντρικό κλίτος δεσπόζει η παράσταση της Δέησης στην αψίδα, με την επιβλητική μορφή του ένθρονου Χριστού, που εντυπωσιάζει με την πληθωρική εμφάνισή του και τα πελώρια μάτια του και δημιουργεί ένα εξπρεσιονιστικό αποτέλεσμα σε συνδυασμό με τις δεόμενες μορφές της Παναγίας και του Προδρόμου. Οι τοιχογραφίες του τρούλου σώζονται πολύ αποσπασματικά. Το κεντρικό μετάλλιο του Παντοκράτορα πλαισιώνει ζώνη με αγγέλους, χερουβείμ, σεραφείμ και ζεύγη τροχών ανάμεσα στην Ετοιμασία του Θρόνου δυτικά και τη δεόμενη Παναγία ανατολικά, που μόλις διακρίνονται. Χαμηλότερα, ανάμεσα στα τέσσερα παράθυρα αναπτύσσεται δεύτερη ζώνη με ολόσωμες μορφές προφητών, ιδιαίτερα εντυπωσιακές. Η παρουσία των αγγελικών δυνάμεων τονίζει την ιδέα της αέναης δοξολογίας του Παντοκράτορα, ενώ η παρουσία των προφητών στον τρούλο ακολουθεί σταθερή παράδοση από τον 9ο αι. και εξής και εκφράζει την πίστη ότι αυτοί προανήγγειλαν την έλευση του Σωτήρος. Οι σπουδαιότερες Χριστολογικές σκηνές απεικονίζονται στις καμάρες και στα ψηλότερα τμήματα των τοίχων. Μέρος της σκηνής της Ανάληψης που αναπτύσσεται στην ανατολική καμάρα, καθώς επίσης της Κοινωνίας των Αποστόλων και του Μυστικού Δείπνου που απεικονίζονται χαμηλότερα, έχουν καλυφθεί κατά την φάση υπερύψωσης του τέμπλου. Η σκηνή της Σταύρωσης που προφανώς θα καταλάμβανε το τύμπανο του δυτικού τοίχου, πάνω από την είσοδο, έχει ολοσχερώς καταστραφεί. Οι υπόλοιπες επιφάνειες των τοίχων καλύπτονται από παραστάσεις του Χριστού, της Παναγίας και από πορτραίτα αγίων. Οι τοιχογραφίες του κεντρικού κλίτους χρονολογούνται ακριβώς στο 1337/38 βάσει της επιγραφής του Κωνσταντίνου Σπάνη. Η εξαιρετική ποιότητά τους, η απόδοση των μορφών με εκφραστική δύναμη, χρωματικό πλουραλισμό και σχεδιαστική ευχέρεια, με τρόπο σχεδόν εξπρεσιονιστικό, φανερώνει ότι το καλλιτεχνικό εργαστήριο που τις φιλοτέχνησε ήταν ενήμερο των τελευταίων αναζητήσεων της βυζαντινής μνημειακής ζωγραφικής στο α΄ μισό του 14ου αι. και προερχόταν από κάποιο σπουδαίο καλλιτεχνικό κέντρο, πιθανώς την πρωτεύουσα του Δεσποτάτου του Μορέως, τον Μυστρά.

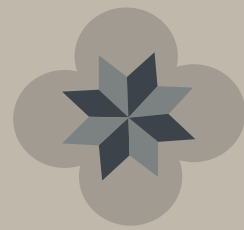
Άποψη του κεντρικού κλίτους μετά τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης
View of the central aisle after conservation and restoration works

The painted decoration is of exceptional artistic value. It is preserved in a quite good condition in the central and the south aisle, whereas in the north aisle it survives only fragmentarily. The thick walls separating the three aisles divide the iconographic program into three unities:

The scene of Deesis in the apse dominates the central aisle, with the imposing figure of Christ enthroned. His majestic appearance and his enormous eyes, together with the praying figures of the Virgin and St John the Baptist, create an expressionistic effect. The wall paintings in the dome are preserved in very fragmentary state. The Pantocrator in the central medallion is surrounded by a zone of angels, cherubim, seraphim and pairs of rotae, between the barely discernible scenes of Hetoimasia (Preparation of the Throne) and the praying Virgin. A little lower, between the four windows, is a second zone with striking full-bodied figures of prophets. The presence of the angelic hosts emphasizes the idea of the eternal glorification of the Pantocrator. The representation of the prophets in the dome, a standard tradition from the ninth century onward, expresses the conviction that they foretold the coming of the Saviour. The most important Christological scenes are depicted on the vaults and the uppermost parts of the walls. Part of the scenes of the Ascension, the Communion of the Apostles and the Last Supper, represented on the east vault and lower down, have been covered during the phase of increasing the height of the templon screen. The scene of the Crucifixion, occupying probably the tympanum of the west wall above the entrance, has been totally destroyed. The remaining surfaces of the walls are covered by the figures of Christ, the Virgin and various portraits of saints. The wall paintings of the central aisle are dated precisely to 1337/38, on the basis of the donor inscription

of Constantinos Spanes. Their excellent quality, the rich coloration and confident drawing, in an almost expressionistic manner, reveals that the workshop of painters who executed them was well aware of the latest trends of Byzantine monumental painting in the first half of the 14th century. It surely came from a major art centre, possibly from Mystras, the capital of the Despotate of Moreas.

Γέννηση. Μετά τις εργασίες συντήρησης
Nativity. After conservation

Νιπτήρας. Μετά τις εργασίες συντήρησης
Washing of the feet. After conservation

Βάπτισμα. Μετά τις εργασίες συντήρησης
Baptism. After conservation

Κοινωνία των Αποστόλων. Μετά τις εργασίες συντήρησης
Communion of the Apostles. After conservation

Εις Άδου Κάθοδος.
Μετά τις εργασίες συντήρησης
Descent into Hades.
After conservation

Το νότιο κλίτος του ναού εικονογραφείται με λεπτομέρεια, σε δεκαπέντε σκηνές, ο βιογραφικός κύκλος του αγίου Νικολάου. Ξεκινά από τη γέννηση του αγίου στο μέτωπο της αψίδας του ιερού και τελειώνει με την κοίμησή του, στο ανατολικό τμήμα του βόρειου μισού της καμάρας. Στην αψίδα του ιερού δεσπόζει η μορφή του ένθρονου αγίου Νικολάου, πλαισιωμένη από τις μορφές του Χριστού και της Παναγίας που προσφέρουν στον άγιο τα σύμβολα του επισκοπικού αξιώματος, το ευαγγέλιο και το ωμοφόριο. Στον βόρειο και στον νότιο τοίχο παρατάσσονται αγιογραφικά πορτραίτα σε δυο ζώνες. Δύο κτητορικές επιγραφές βοηθούν στη χρονολόγηση και στην ερμηνεία των επάλληλων ζωγραφικών φάσεων του νότιου κλίτους. Η αρχαιότερη, στη γένεση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας, δίνει ως έτος τοιχογράφησης το 1343/44 και αναφέρεται στη διακόσμηση του ιερού βήματος. Η δεύτερη, πάνω από τη δυτική είσοδο, μας πληροφορεί ότι ο εντοίχιος διάκοσμος του νότιου κλίτους ολοκληρώθηκε το 1348/49. Και οι δύο επιγραφές περιέχουν μακρύ κατάλογο με ονόματα διαφόρων κληρικών και κοσμικών προσώπων που συνέβαλαν στην ιστόρηση του κλίτους. Οι επιγραφικές αυτές μαρτυρίες υποδηλώνουν ότι ο Κωνσταντίνος Σπάνης δεν κατόρθωσε να ολοκληρώσει ο ίδιος το πρόγραμμά του για την τοιχογράφιση του ναού.

Η ποιότητα που χαρακτηρίζει τις 10 από τις 15 σκηνές του βίου και την ολόσωμη προσκυνηματική παράσταση του αγίου Νικολάου στο ανατολικό πέρας του βόρειου τοίχου, και κυρίως οι πολύ στενές τεχνοτροπικές ομοιότητες που παρουσιάζουν με τον ζωγραφικό διάκοσμο του κεντρικού κλίτους, καθιστούν πολύ πιθανή την απόδοσή τους στο συνεργείο ζωγράφων που εργάστηκε για λογαριασμό του Σπάνη. Το 1343/44, κάποιος συνεργείο διαφορετικής σύνθεσης ανέλαβε να συνεχίσει την ιστόρηση του κλίτους, σύμφωνα με την επιγραφή στην αψίδα. Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις καταδεικνύουν ότι το ίδιο συνεργείο φιλοτέχνησε την αψίδα του ιερού, τη ζωφόρο με τα μετάλλια και τους ολόσωμους αγίους της κατώτερης ζώνης. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1348/49, ένας λιγότερο ταλαντούχος ζωγράφος ανέλαβε να ολοκληρώσει την τοιχογράφιση του νότιου κλίτους, φιλοτεχνώντας τις υπόλοιπες σκηνές του βίου του αγίου Νικολάου. Παλαιότερα, είχε διατυπωθεί η εκτίμηση ότι μεγάλο μέρος των τοιχογραφιών του νότιου κλίτους είχε υποστεί εκτεταμένη επιζωγράφιση. Οι εργασίες συντήρησης των εν λόγω παραστάσεων και προσεκτικότερη παρατήρηση κατέδειξαν ότι κανένα τμήμα των τοιχογραφιών του κλίτους δεν έχει επιζωγραφιστεί. Οι τοιχογραφίες του νότιου κλίτους παρουσιάζουν στενή τεχνοτροπική συγγένεια μεταξύ τους και φαίνεται ότι αποτελούν εκφράσεις ενός κοινού επαρχιακού καλλιτεχνικού ιδιώματος με μεγάλη διάδοση στην Πελοπόννησο κατά το α΄ μισό του 14ου αι.

Άποψη του νότιου κλίτους.
Μετά τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης
View of the south aisle.
After restoration and conservation works

The life cycle of Saint Nicholas is illustrated in fifteen scenes in the south aisle. It begins with the saint's Birth, on the front of the apse and ends with his Dormition, in the east end of the north half of the vault. Dominating the apse is Saint Nicholas enthroned, flanked by the figures of Christ and the Virgin, who offer him the insignia of his episcopal office, the Gospel-book and the omophorion. Aligned along the north and south walls, in two zones, are portraits of saints. Two donor inscriptions are of help in dating and interpreting the successive painting phases of the south aisle. The earlier inscription, on the springing of the semi-vault of the apse, dates the execution of the wall paintings to 1343/44 and refers to the decoration of the holy bema. The later one, above the west entrance, informs us that the mural decoration of the south aisle was completed in 1348/49. Both inscriptions included a long list of names of various clerics and laypersons who contributed to funding the decoration of the aisle. These epigraphic testimonies indicate that the program of adorning the church with wall paintings was not finished under the auspices of Constantinos Spanes.

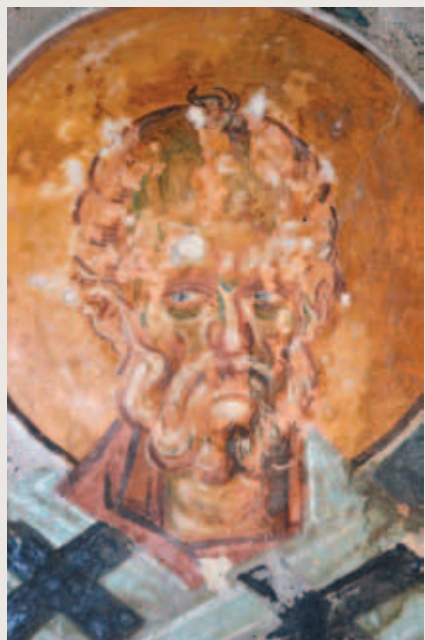
The artistic quality of 10 of the 15 vita scenes, as well as, the quality of the full-figure proskynesis image of Saint Nicholas, at the east end of the north wall, and, primarily, their remarkably close stylistic similarities to the mural decoration in the central aisle, indicate that they, in all likelihood, must be attributed to the same team of painters as worked on Spanes' behalf. According to the inscription in the apse, in 1343/44 a different team assumed the task of continuing the decoration of the aisle. Stylistic traits show that the same team worked also in the sanctuary apse, on the frieze with medallions and the full-bodied saints in the lowest zone. A few years later, in 1348/49, a less talented painter undertook to complete the decoration of the south aisle, executing the rest of the scenes from the life of Saint Nicholas. An earlier appraisal claimed that a large part of the wall paintings in the south aisle had been over-painted extensively. However, conservation works on these parts and more careful scrutiny have demonstrated that none of the wall paintings in this aisle has been over-painted. The wall paintings in the south aisle display close stylistic affinity with one another and seem to be expressions of a common provincial artistic idiom that was widely diffused in the Peloponnese during the first half of the 14th century.

Τοιχογραφίες • ΝΟΤΙΟ ΚΛΙΤΟΣ

Wall paintings • SOUTH AISLE

Αψίδα. Μετά τις εργασίες συντήρησης
Apse. After conservation

Άγιος Νικόλαος. Λεπτομέρεια.
Μετά τις εργασίες συντήρησης
Saint Nicholas. Detail.
After conservation

Σκηνές από τον βίο
του αγίου Νικολάου
Scenes from the life
of Saint Nicholas

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του βόρειου κλίτους παρουσιάζει τις μεγαλύτερες φθορές. Ολόκληρος ο βόρειος τοίχος, και έως ένα ύψος ο νότιος και ο δυτικός, ήταν καλυμμένοι με ασβεστοκονίαμα. Μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων αποκαλύφθηκε μέρος των τοιχογραφιών του νότιου και του δυτικού τοίχου, καθώς και μικρά σπαράγματα τοιχογραφιών στον βόρειο τοίχο. Στην αψίδα διατηρείται μέρος της μορφής της ένθρονης Παναγίας με έναν σεβίζοντα άγγελο στα δεξιά της. Στην πίσω όψη του κτιστού τέμπλου και στον δυτικό τοίχο της διόδου που ενώνει το βόρειο με το κεντρικό Ιερό Βήμα απεικονίζεται – αποσπασματικά σωζόμενο – το όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας, μια σκηνή που συμβολίζει τον απόηχο από τους κλυδωνισμούς που προκαλούσαν στους κόλπους της Εκκλησίας οι διάφορες αιρέσεις. Στον νότιο τοίχο απεικονίζονται σε δύο ζώνες αγιογραφικά πορτραίτα, με ιδιαίτερα επιβλητική την ολόσωμη μορφή του Ιωάννη του Προδρόμου σε στάση δέησης προς το ιερό και ενός έφιππου στρατιωτικού αγίου, πιθανότατα του αγίου Γεωργίου.

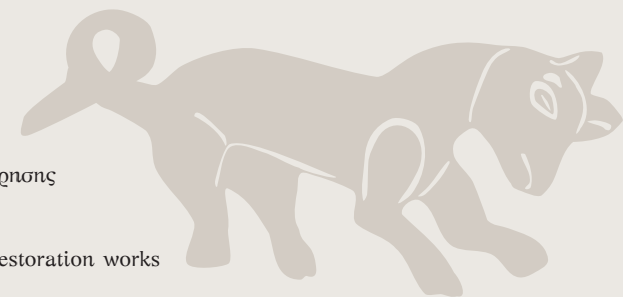
Η θέση της Παναγίας στην αψίδα του ιερού του βόρειου κλίτους και η παράσταση της Κοίμησης στον δυτικό τοίχο επάνω από τη θύρα μαρτυρούν ότι το εν λόγω κλίτος ήταν αφιερωμένο στη Θεοτόκο. Κι εδώ δύο επιγραφές εξίτηλες, πολύ αποσπασματικά σωζόμενες, μία στην αψίδα και μία στον δυτικό τοίχο, συμπληρώνουν τον τοιχογραφικό διάκοσμο, αλλά ελάχιστα μπορούν να προσφέρουν στο ζήτημα της χρονολόγησης. Ωστόσο, μας δίνουν τη δυνατότητα να τις συσχετίζουμε με τις επάλληλες συλλογικές χορηγίες που είχαν ως στόχο να ολοκληρώσουν το φιλόδοξο έργο του Σπάνη. Παλαιότερα είχαν χρονολογηθεί στα πρώιμα μεταβυζαντινά χρόνια, μεταξύ 15ου και 16ου αι., ενώ πρόσφατα προτάθηκε η ένταξή τους στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, γύρω στα μέσα του 14ου αι., σε σύντομο, δηλαδή, χρονικό διάστημα από την τοιχογράφηση του νότιου κλίτους. Τα έντονα περιγράμματα, η γραμμική απόδοση, η επίπεδη πτυχολογία και οι παχιές λαδοπράσινες σκιές στο περίγραμμα των προσώπων, αποτελούν κοινό τόπο σε έργα του επαρχιακού καλλιτεχνικού ιδιώματος της εποχής.

The painted decoration in the north aisle is more badly damaged. The entire north wall, as well as the south and west walls to a certain height, were covered with lime plaster. After removal of the coats, part of the wall paintings on the south and the west wall was revealed, and also small wall-painting fragments on the north wall. Preserved in the apse is part of the figure of the Virgin enthroned with one venerating angel to her right. On the back face of the built templon screen and on the west wall of the passage connecting the north to the central holy bema is the representation – now in fragmentary state – of the Vision of Saint Peter of Alexandria, a scene symbolizing the aftermath of the upheavals caused to the Church by the different heresies. On the south wall are two zones with portrait figures of saints, with the particularly imposing standing figure of Saint John the Baptist in a pose of intercession towards the sanctuary and a saint on horseback, most probably Saint George.

The position of the Virgin in the sanctuary apse of the north aisle and the representation of her Dormition (Koimesis) on the west wall above the doorway, attest that this aisle was dedicated to the Mother of God. Here too, two effaced and very fragmentary inscriptions, one on the apse and one on the west wall, complement the mural decoration, but contribute little to the issue of dating. Nevertheless, they allow us to correlate them with the successive collective sponsorships, aim of which was to complete the ambitious project begun by Spanes. Previously, they had been dated to early Post-Byzantine times, between the fifteenth and the sixteenth century, but recently their dating in the Late Byzantine period has been proposed, around the mid-fourteenth century, in other words soon after the decoration of the south aisle. The pronounced outlines, the linear rendering, the flat drapery and the thick olive-green shadows on the outline of the faces are commonplace in works of the provincial artistic idiom of the period.

Άποψη βόρειου κλίτους
μετά τις εργασίες συντήρησης
και αποκατάστασης
View of the north aisle
after conservation and restoration works

Κοίμηση. Μετά τις εργασίες συντήρησης
Dormition. After conservation

Άγιος Ιωάννης ο Προδρόμος. Λεπτομέρεια.
Μετά τις εργασίες συντήρησης
St John the Baptist. Detail.
After conservation

Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού περιορίζεται σε ποικίλα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, ενσωματωμένα στα κτιστά τέμπλα των τριών κλιτών. Πρόκειται για θωράκια, στέψεις θωρακίων, πεσσίσκους με σταθμούς και σύμφυτους κιονίσκους, κιονόκρανα, καθώς και τμήματα επιστυλίων τέμπλων, τα οποία προέρχονται από δύο τουλάχιστον μαρμάρινα τέμπλα. Τα διακοσμητικά θέματα που περιλαμβάνουν αποτελούν χαρακτηριστικά του θεματικού λεξιλογίου της βυζαντινής γλυπτικής στη Μάνη κατά τον 11ο και 12ο αι. (π.χ. ελικοειδείς βλαστοί, σειρές τοξυλλίων που περικλείουν ανθέμια, σηρικοί τροχοί, έξεργα κομβία και μορφές ζώων). Η μορφολογική και τεχνοτροπική επεξεργασία των θεμάτων επιτρέπει την απόδοση των επιστυλίων, των πεσσίσκων και των κιονίσκων στον 12ο αι. και τη χρονολόγηση των θωρακίων, ίσως λίγο νωρίτερα, στον 11ο αι. Η πιθανότητα τα περισσότερα από τα γλυπτά να κατασκευάστηκαν ειδικά για το ναό, όπως είχε παλαιότερα υποστηριχθεί, δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται. Κάποια από αυτά, κυρίως τα κεντρικά τμήματα των επιστυλίων του βόρειου και νότιου κλίτους, για τα οποία πρόσφατα διατυπώθηκε πρόταση συνένωσης και αποκατάστασης της αρχικής μορφής ενός επιστυλίου, θα μπορούσαν να προέρχονται από παλαιότερη οικοδομική φάση του μνημείου. Τα περισσότερα, ωστόσο, πιθανότατα προέρχονται από παλαιότερα κτήρια της περιοχής προκειμένου να ενσωματωθούν στις κατά καιρούς οικοδομικές επεμβάσεις που δέχθηκε το μνημείο. Εξάλλου, στην περιοχή της Μάνης, σε εκκλησίες που κτίζονται κυρίως μετά τον 14ο αι., είναι πολύ συνήθης η πρακτική της επανάχρησης αρχιτεκτονικών γλυπτών εκ περιουλλογής.

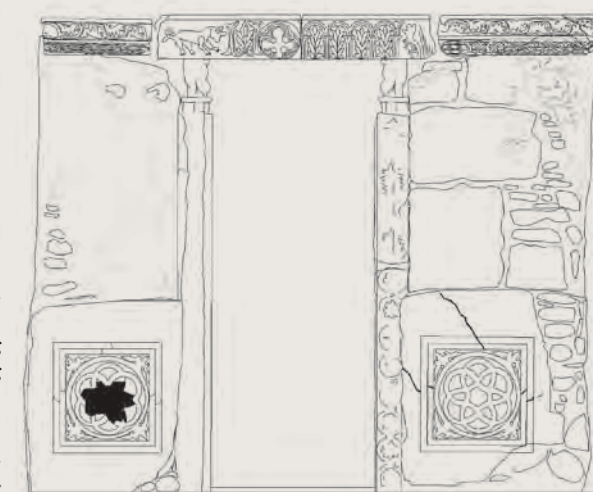

Τέμπλο κεντρικού κλίτους.
Μετά τις εργασίες συντήρησης
Templon screen of the central aisle.
After conservation

The sculpted decoration of the church is limited to diverse marble architectural members incorporated in the built templon screens of the three aisles. These are closure panels, crownings of closure panels, mullions with jambs and integral colonnettes, column capitals, as well as parts of templon epistyles, which come from at least two marble templon screens. The decorative subjects are characteristic of the thematic vocabulary of Byzantine sculpture in Mani in the 11th and 12th centuries (rincaux, series of arclets enclosing palmettes, rotæ sericae, high-relief bosses and animal figures). On the grounds of the morphological and stylistic treatment of the motifs, the epistyles, mullions and colonnettes are attributed to the 12th century, and the closure panels are dated perhaps slightly earlier, to the 11th century. The possibility that most of the sculptures were fashioned specifically for the church, as had formerly been argued, does not seem to be confirmed. Some of these, mainly the central parts of the epistyles of the north and the south aisle, for which the joining and restoration of the original form of one epistyle has been proposed recently, could come from an earlier building phase of the monument. However, most sculptures most probably come from earlier buildings in the area and were incorporated as spolia in the interventions to the monument at various times. Furthermore, in the region of Mani, the reuse of architectural sculptures collected from elsewhere was usual practice in churches built mainly after the 14th century.

Σχεδιαστική αποτύπωση των γλυπτών του τέμπλου του βόρειου κλίτους μετά τις εργασίες συντήρησης.
Drawing of the north aisle's sculpted decoration, after it's conservation

Σχεδιαστική αποτύπωση των γλυπτών του τέμπλου του νότιου κλίτους μετά τις εργασίες συντήρησης.
Drawing of the south aisle's sculpted decoration, after it's conservation

Τέμπλο βόρειου κλίτους. Μετά τις εργασίες συντήρησης
North aisle's templon screen. After conservation

Τέμπλο νότιου κλίτους. Μετά τις εργασίες συντήρησης
South aisle's templon screen. After conservation

Προκειμένου να ενταχθεί στο Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (ΕΣΠΑ) το έργο της συντήρησης των τοιχογραφιών και του γλυπτού διακόσμου του μνημείου, εκπονήθηκε σχετική μελέτη το 2008 από επιστημονική ομάδα της Εφορείας αποτελούμενη από τους:

Ευαγγελία Μηλίτση – Κεχαγιά (Δρ. Αρχαιολόγος)

Κωνσταντίνος Ηλιόπουλος (Πολ. Μηχανικός)

Σταυρούλα Παπανικολοπούλου (Αρχαιολόγος)

Κωνσταντίνα Μελιγαλιώτη (Πολ. Μηχανικός)

Παναγιώτα Πολυχρονοπούλου (Σχεδιάστρια)

Γεώργιος Τσαϊρης (Συντηρητής Έργων Τέχνης & Αρχαιοτήτων)

Ουρανία Θεοδωροπούλου (Συντηρήτρια Έργων Τέχνης & Αρχαιοτήτων)

Σταυρούλα Δουβόγιαννη (Συντηρήτρια Έργων Τέχνης & Αρχαιοτήτων)

Το έργο «Στερέωση και συντήρηση τοιχογραφιών και γλυπτού διακόσμου Ι.Ν. Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι Πλάτσας» υλοποιήθηκε με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας (πρώην 26η ΕΒΑ). Εντάχθηκε με προϋπολογισμό 330.000 ευρώ στον άξονα προτεραιότητας «08-Αειφόρος Ανάπτυξη και Ποιότητα Ζωής Πελοποννήσου» του Ε.Π. Δυτικής Ελλάδας – Πελοποννήσου – Ιονίων Νήσων 2007-2013 και είχε διάρκεια 48 μήνες, από 1-1-2011 έως 31-12-2014.

Στο διάστημα αυτό απασχολήθηκαν στο έργο πέραν του μόνιμου προσωπικού της Εφορείας 8 συμβασιούχοι (1 αρχαιολόγος, 1 αρχιτέκτονας μηχανικός, 3 συντηρητές αρχαιοτήτων και 3 ειδικευμένοι τεχνίτες).

Άγιο Μανδύλιο και Δέσις. Αψίδα κεντρικού κλίτους.
Μετά τις εργασίες συντήρησης
Holy Mandylion and Deesis. Apse of the central aisle.
After conservation

In order to include the project of conservation of the wall paintings and the sculptures of the monument in the National Strategic Reference Framework (NSRF), a relevant study was prepared in 2008 by a team of the Ephorate, members of which were:

Evangelia Militsi-Kehaya (PhD Archaeologist)

Constantinos Eliopoulos (Civil Engineer)

Stavroula Papanikolopoulou (Archaeologist)

Constantina Meligalioti (Civil Engineer)

Panagiota Polychronopoulou (Draftsperson)

Georgios Tsairis (Conservator of Works of Art and Antiquities)

Ourania Theodoropoulou (Conservator of Works of Art and Antiquities)

Stavroula Douvogianni (Conservator of Works of Art and Antiquities)

The project “Consolidation and Conservation of Wall Paintings and Sculpted Decoration in the Church of Hagios Nicholas at Kampinari, Platsa” was implemented under the direct supervision of the Ephorate of Antiquities of Messinia (former 26th EBA). It was included with a budget of 330,000€ in the priority axis “08-Sustainable Development and Quality of Life of the Peloponnese” of the Operational Programme West Greece – Peloponnese – Ionian Islands 2007-2013 and lasted 48 months, from 1-1-2011 to 31-12-2014.

During this period, in addition to the permanent personnel of the Ephorate, eight contract personnel were employed on the project (1 archaeologist, 1 architect-engineer, 3 conservators of antiquities and 3 specialist technicians).

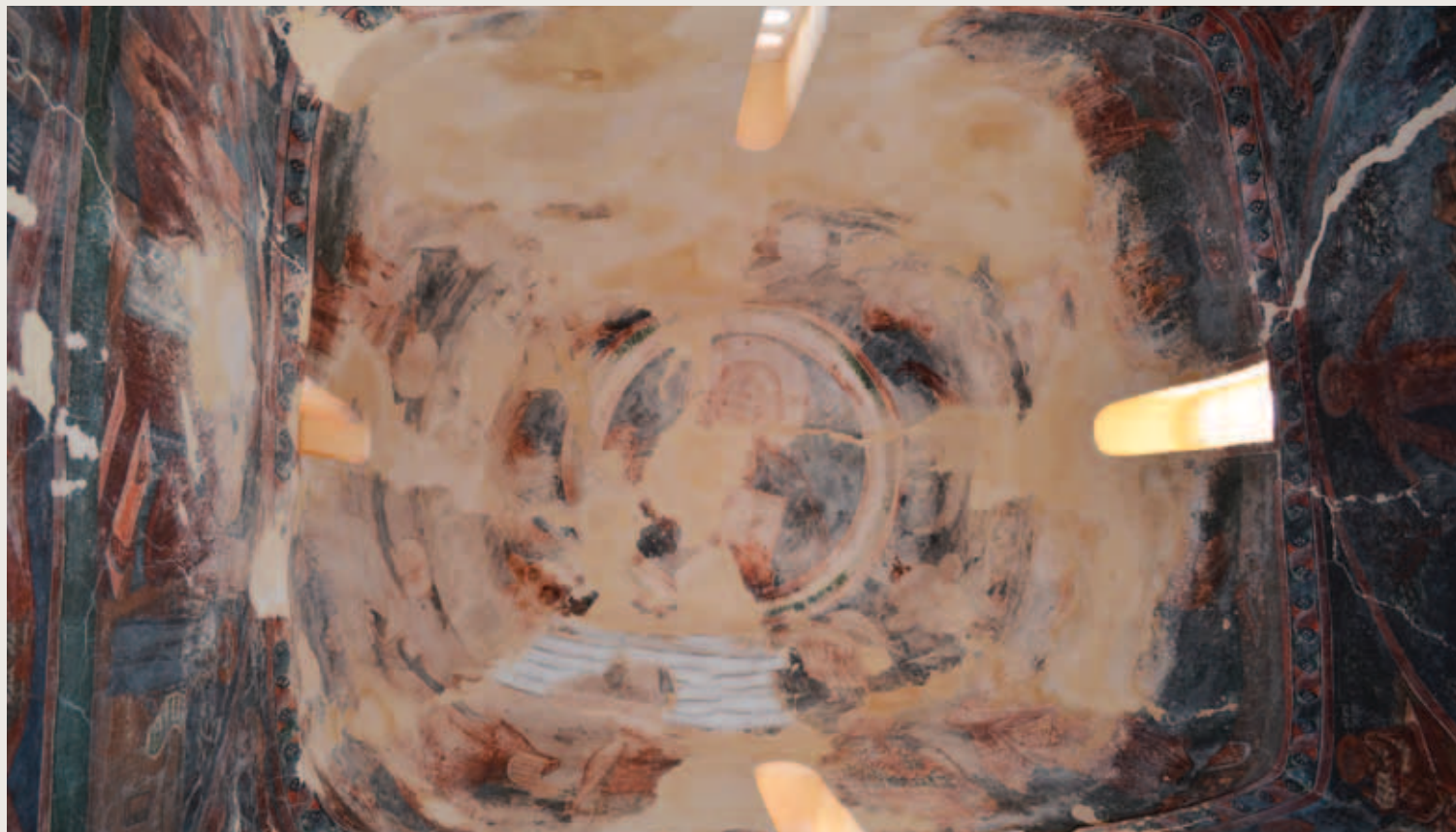
Ο τρούλος του ναού αντιμετώπιζε σοβαρά στατικά και μορφολογικά προβλήματα, είχε υποστεί μεγάλες ρηγματώσεις και είχε αλλοιωθεί από πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις και επισκευές. Το σύνολο του ζωγραφικού διακόσμου είχε υποστεί μεγάλες φθορές, ενώ παρατηρούνταν έντονες επικαθίσεις αλάτων, απώλειες μεγάλων τμημάτων ζωγραφικής επιφάνειας, κυρίως στον τρούλο και στα χαμηλά τμήματα των πλάγιων τοίχων, αλλά και απώλειες του υποστρώματος λόγω της υγρασίας και των σεισμικών καταπονήσεων της λιθοδομής. Ο γλυπτός διάκοσμος είχε εξολοκλήρου ασβεστοχρισθεί, τα επιστύλια είχαν υποστεί μεγάλες φθορές, ενώ η γενικότερη κατάσταση των τέμπλων δεν ανταποκρινόταν στην αρχική τους μορφή.

Ο τρούλος πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης
The dome before and after conservation

The dome of the church presented serious problems with regard to its statics and form. It was badly cracked and had been altered by many later interventions and repairs. The wall paintings had suffered considerable damage. There were observed marked incrustations of salts, as well as losses of large areas of the paint surface, mainly in the dome and in the lower parts of the side walls, and also losses of the under-layer, due to damp and to the impact of earthquakes on the masonry. The sculpted decoration had been totally whitewashed. The epistyles had suffered major damage and the general state of the templon screens bore little relation to their original form.

Λεπτομέρεια από την Ανάληψη. Πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης
Ascension (detail). Before and after conservation

- Αποκατάσταση του τυμπάνου του τρούλου με καθαίρεση μεταγενέστερων τσιμεντοκονιαμάτων, τοπικές λιθосуμπληρώσεις, αρμολογήματα, ενέματα, διάνοιξη των αρχικών τεσσάρων παραθύρων του και κατασκευή και τοποθέτηση λίθινων φραγμάτων στα ανοίγματα.
- Εξυγίανση της στέγης του τρούλου με αποκατάσταση του αρχικού γείσου και ανακεράμωση με κεραμίδες βυζαντινού τύπου και, στη συνέχεια, επιλεκτική αντικατάσταση των σπασμένων κεραμιδιών της υπόλοιπης στέγης του ναού.
- Βαθύ αρμολόγημα και επικεράμωση καμπαναριού.
- Καθαίρεση μεταγενέστερου σφενδονίου από σπλισμένο σκυρόδεμα και τοποθέτηση μεταλλικού ελκυστήρα για την ενίσχυση της στατικής επάρκειας του ναού.
- Αρμολόγημα, αποκατάσταση κεραμοπλαστικού διακόσμου, κατασκευή και τοποθέτηση λίθινων φραγμάτων στο ανατολικό και δυτικό δίλοβο παράθυρο του κεντρικού κλίτους.
- Καθαίρεσεις των μεταγενέστερων τσιμεντοκονιαμάτων και εφαρμογή τοπικών αρμολογημάτων, εσωτερικά, στα χαμηλά τμήματα των τοίχων των πλάγιων κλιτών, όπου δεν σώζονται τοιχογραφίες.
- Τοπικά αρμολογήματα εσωτερικά και εξωτερικά του ναού, στα σημεία όπου υπήρξαν απώλειες κατά την έκχυση ενεμάτων.
- Εργασίες εξυγίανσης των κτιστών τέμπλων με καθαίρεση των μεταγενέστερων κονιαμάτων και αρμολόγηση.
- Αντικατάσταση θυρών.

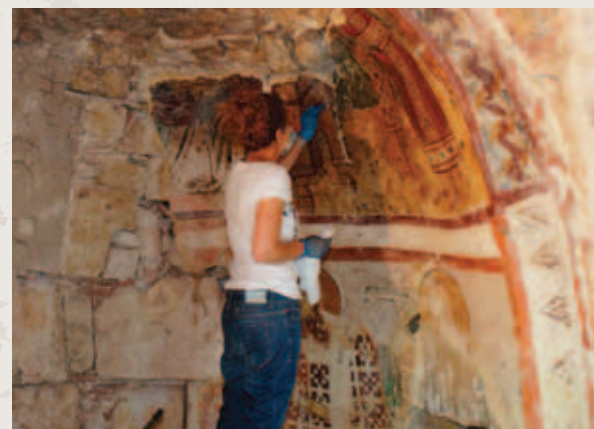

- Restoration of the tympanum of the dome by removing later cement mortars, completions of stonework locally, pointing of joints, injections, opening of its original four windows and construction and positioning of stone closures in the openings.
- Consolidation of the roof of the dome by restoring the original cornice and retiling with tiles of Byzantine type, followed by the selective replacement of the broken tiles on the rest of the roof of the church.
- Deep pointing and tiling of the belfry.
- Removal of the later sphendonion of reinforced concrete and placement of a metal tie-beam to reinforce the static adequacy of the church.
- Pointing, restoration of the ornamental brickwork (ceramoplastic decoration), construction and installation of stone closures in the east and the west bilobe window of the central aisle.
- Removal of the later cement mortars and pointing locally, inside, on the low parts of the walls of the lateral aisles, where no wall-paintings survive.
- Pointing locally on the interior and the exterior of the church, in those places where losses were incurred during the injections of cement.
- Works on consolidating the built templon screens with removal of the later plasters and pointing.
- Replacement of doors.

Ο τρούλος κατά τη διάρκεια των εργασιών
εξυγίανσης θολοδομίας και αποκατάστασης
The dome during the restoration works

- Καθαίρεση με μηχανικό τρόπο των νεώτερων επιχρισμάτων ασβέστη και των επιχρισμάτων τσιμεντοκονίας από τις τοιχογραφημένες επιφάνειες.
- Στερεώσεις των σαθρών κονιαμάτων και των σπαραγμάτων τοιχογραφίας που αποκαλύφθηκαν.
- Περιμετρικές συγκρατήσεις (στεφανώματα) των σπαραγμάτων τοιχογραφίας με νέο κονίαμα, συμβατό με το αρχικό.
- Πλήρωση των κενών και των ρωγμών με νέο κονίαμα, συμβατό με το αρχικό.
- Εφαρμογή επιλεκτικών ελεγχόμενων επιθεμάτων για τον καθαρισμό αλάτων και των παντοειδών επικαθήσεων.
- Εφαρμογή του τελικού επιχρίσματος με ειδικά κονιάματα στο εσωτερικό του τρούλου, στη βάση του και στα δύο σφενδόνια, στα σημεία εκείνα, όπου δεν σώζονταν τοιχογραφίες.
- Συντήρηση του γλυπτού διακόσμου στο σύνολό του με καθαίρεση των επιχρισμάτων ασβεστοκονίας.
- Καθαρισμός και στήριξη των μαρμαρίνων κιονίσκων και επανατοποθέτηση των κιονοκράνων τους.
- Επανατοποθέτηση των επιστυλίων των δύο πλαγίων τέμπλων με ειδικά μεταλλικά ανοξείδωτα στηρίγματα.

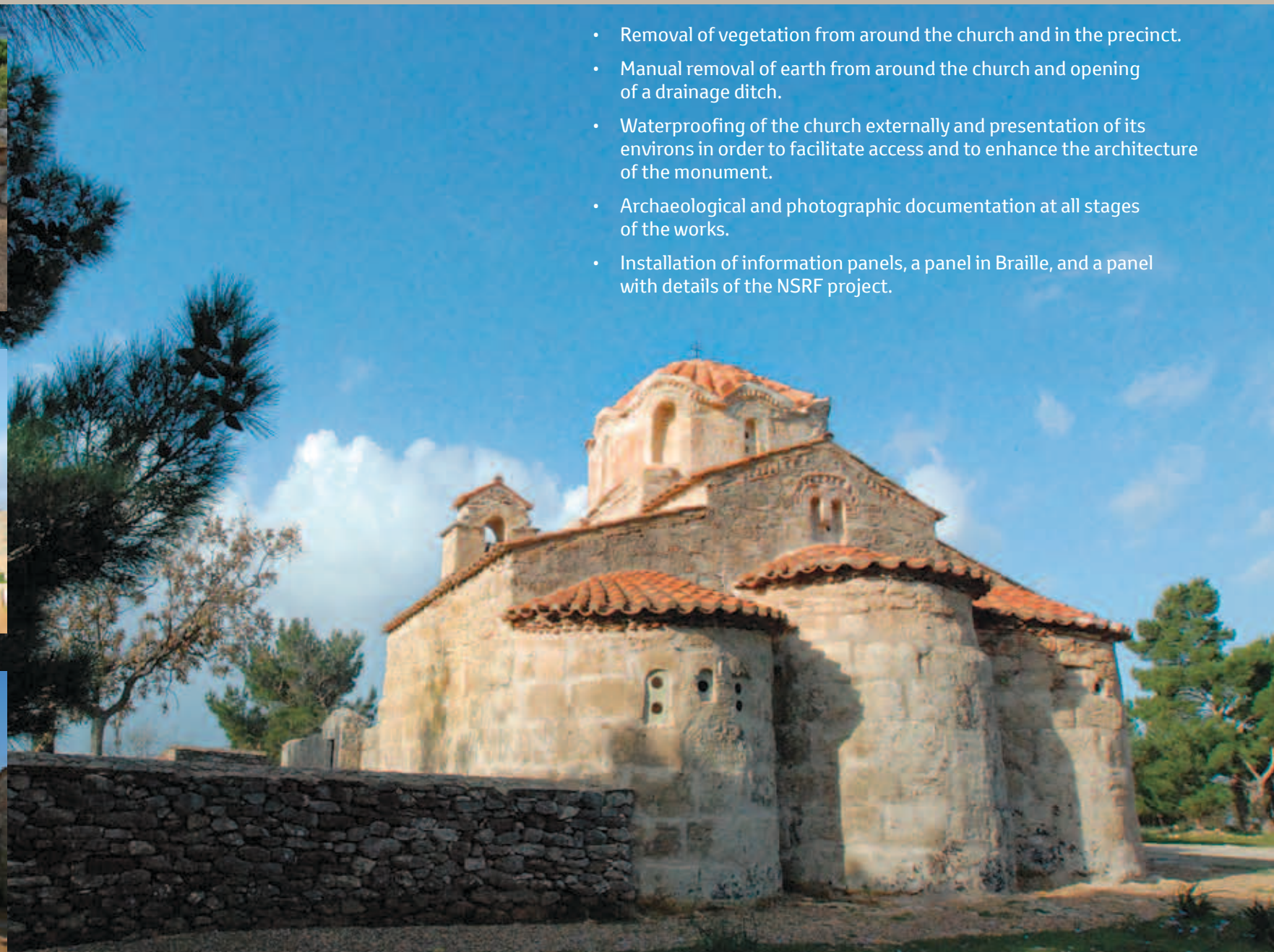
- Removal by mechanical means of the later coats of whitewash and coats of cement mortar from the surfaces with wall-paintings.
- Consolidation of the crumbly plaster and fragments of wall-paintings that were revealed.
- Fixing of the wall-painting fragments by surrounding them with new plaster, compatible with the original.
- Filling in of gaps and cracks with new plaster, compatible with the original.
- Application of selectively controlled compresses for cleaning salts and all manner of incrustations.
- Application of the final coat of special mortars inside the dome, at its base and on the two reinforcing arches at those points where no wall-paintings have survived.
- Conservation of the sculpted decoration as a whole by removing the coats of lime plaster.
- Cleaning and support of the marble colonnettes and repositioning of their capitals.
- Repositioning of the epistyles of the two lateral templon screens, with special non-corrosive metal supports.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι Πλάτσας

The Church of Hagios Nicholas at Kampinari, Platsa

- Αποψιλώσεις περιμετρικά του ναού και στον περίβολο.
- Αποχωμάτωση δια χειρός περιμετρικά του ναού για διάνοιξη αποστραγγιστικής τάφρου.
- Στεγάνωση του ναού εξωτερικά και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου προκειμένου να διευκολυνθεί η πρόσβαση και να αναδειχθεί η αρχιτεκτονική του μνημείου.
- Αρχαιολογική και φωτογραφική τεκμηρίωση καθ' όλη τη διάρκεια των εργασιών.
- Τοποθέτηση πινακίδας πληροφόρησης, πινακίδας σε μορφή Braille και πινακίδας λήξης έργου του ΕΣΠΑ.

- Removal of vegetation from around the church and in the precinct.
- Manual removal of earth from around the church and opening of a drainage ditch.
- Waterproofing of the church externally and presentation of its environs in order to facilitate access and to enhance the architecture of the monument.
- Archaeological and photographic documentation at all stages of the works.
- Installation of information panels, a panel in Braille, and a panel with details of the NSRF project.

Βιβλιογραφία

Bibliography

- Βελένης Γ. και Κάππας Μ., «Άγιος Νικόλαος στο Καμπινάρι της Πλάτσας: Addenda et Corrigenda», ανακοίνωση στο Δ΄ Συνέδριο Μεσσηνιακών Σπουδών της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 2010
- Δρανδάκης Ν., *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, Αθήνα 2002, 224-236
- Μηλίτση – Κεχαγιά Ε., «Άγιος Νικόλαος στο Καμπινάρι Πλάτσας στη Μάνη. Παρατηρήσεις στο γλυπτό διάκοσμο του τέμπλου», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 33 (2012), 105-118
- Μουρίκη Ντ., *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης*, Αθήνα 1975
- Μπούρας Χ., «Η πρώτη οικοδομική φάση του αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι και η χρονολόγησή της», *14ο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1994), 15-16
- Megaw H., “Byzantine architecture in Mani”, *Annual of the British School of Athens* XXXIII (1932-1933), 152, 153, 162
- Millet G., *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, 44,120,180,223
- Traquair R., “Laconia. The churches of western Mani”, *Annual of the British School of Athens* XV (1908-1909), 185

Διεύθυνση έργου – εποπτεία – συντονισμός:

Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά (Δρ. αρχαιολόγος, Διευθύντρια Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας)

Ομάδα επίβλεψης:

Κωνσταντίνος Ηλιόπουλος (πολιτικός μηχανικός), Μιχάλης Κάππας (Δρ. αρχαιολόγος), Γεώργιος Τσαΐρης (συντηρητής έργων τέχνης & αρχαιοτήτων), Νίκη Μεγαλομάτη (αρχαιολόγος), Βασιλική Μαυροειδή (αρχιτέκτων μηχανικός),

Συντηρητές Έργων Τέχνης & Αρχαιοτήτων:

Γεώργιος Τσαΐρης, Ουρανία Θεοδωροπούλου, Αθανάσιος Κατάκος, Έλενα Παναγιώτα Μήλεση, Κωνσταντίνα Γρίβα, Βαλεντίνη Δούση

Εργατοτεχνικό προσωπικό:

Παναγιώτης Βαχαβιόλος, Δημήτριος Αγγελόπουλος, Δημήτριος Διακουμέας, Νίκος Σόφτης, Φώτης Μίτζηρας, Σωκράτης Καραμανέας, Σπύρος Ξεροβάσιλας, Κωνσταντίνος Τζανετάκος, Νικόλαος Συρίγος, Παναγιώτης Παतिकόπουλος, Μιχάλης Μπαστακός, Άγγελος Ηλιόπουλος, Αλέξανδρος Τσάμης, Διονύσης Σόφτης

Υπόλογος:

Αθανάσιος Κατάκος

Διοικητική – Διαχειριστική υποστήριξη:

Αγγελική Γεωργακοπούλου, Δήμητρα Νηφάκου, Αλεξάνδρα Μάρκου

Κείμενο – σχεδιασμός φυλλαδίου:

Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά (Δρ. αρχαιολόγος), Μιχάλης Κάππας (Δρ. αρχαιολόγος), Νίκη Μεγαλομάτη (αρχαιολόγος), Βασιλική Μαυροειδή (αρχιτέκτων μηχανικός)

Φωτογραφίες – σχέδια:

Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Αγγλική μετάφραση:

Αλεξάνδρα Ντούμα

Καλλιτεχνική επιμέλεια:

Αθηνά Ιακωβίδου

Παραγωγή:

Horizon IKE Εκδόσεις

Project direction – supervision – coordination:

Evangelia Militsi-Kehaya (Dr. archaeologist, Director of the Ephorate of Antiquities of Messenia)

Supervisory team:

Constantinos Eliopoulos (civil engineer), Michalis Kappas (Dr. archaeologist), Georgios Tsairis (conservator of works of art and antiquities), Niki Megalommati (Archaeologist), Vasiliki Mavroeidi (architect engineer)

Conservators of Works of Art and Antiquities:

Georgios Tsairis, Ourania Theodoropoulou, Athanasios Katakos, Elena Panagiota Milesi, Constantina Griva, Valentini Dousi

Technical personnel:

Dimitrios Angelopoulos, Dimitrios Diakoumeas, Panagiotis Vachaviolos, Nikos Softis, Photis Mitziras, Sokratis Karamaneas, Spyros Xerovasilas, Constantinos Tzanetakos, Nikolaos Syrigos, Panagiotis Patikopoulos, Michalis Bastakos, Angelos Eliopoulos, Aleksandros Tsamis, Dionysis Softis

Public Account:

Athanasios Katakos

Administrative – Management Support:

Angeliki Georgakopoulou, Dimitra Nifakou, Alexandra Markou

Text – design of booklet:

Evangelia Militsi-Kehaya (Dr. archaeologist), Michalis Kappas (Dr. archaeologist), Niki Megalommati (archaeologist), Vasiliki Mavroeidi (architect-engineer)

Photographs - drawings:

Archive of the Ephorate of Antiquities of Messinia

English translation:

Alexandra Dumas

Art editor:

Athina Iakovidou

Production:

Horizon Co. Publications

© 2014 ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ (ΠΡΩΗΝ 26η ΕΒΑ)

Μεθώνης 10 & Κανάρη, 24100 Καλαμάτα, Τ.: 27210 22534, 27210 26770

Fax: 27210 21372, E-mail: efames@culture.gr

© 2014 MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS

EPHORATE OF ANTIQUITIES OF MESSINIA (FORMER 26th EBA)

10, Methonis & Kanari Street, GR-24100 Kalamata, Tel.: +30 27210 22534, +30 27210 26770

Fax: + 30 27210 21372, E-mail: efames@culture.gr

Απαγορεύεται η ολική ή μερική ανατύπωση,
αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του κειμένου,
των φωτογραφιών και των σχεδίων
του εντύπου χωρίς έγγραφη άδεια από την αρμόδια Υπηρεσία.

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΕΝΤΥΠΟ ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

No part of this publication may be reproduced
or transmitted in any form or by any means,
electronic or mechanical, recording or any information storage
and retrieval system, without written permission.
THE PRESENT PUBLICATION IS DISTRIBUTED FREE OF CHARGE.

ISBN: 978-960-386-182-9